

емозалежними та взаємообумовленими процесами, проте не тотожними. У наступних дослідженнях буде запропоновано регіональний підхід до сталого розвитку сільських територій України.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Іртищева І.О. Децентралізація системи управління в забезпеченні сталого розвитку сільських територій / І.О. Іртищева, Ю.М. Хвесик, М. І. Стегней // Економіка АПК. – 2015. – № 4 – С. 64-70.
2. Гнатів Н.Б. Сільські території – об'єкт наукових досліджень з економіки природокористування / Н.Б. Гнатів, Ю.І. Скабодіна // Науковий вісник Національного Лісотехнічного університету: збірник науково-технічних праць. – Львів: РВВ НЛТУ України. – 2015. – Вип. 25.4. – С. 204-211.
3. Талавира М.П. Організаційно-економічний механізм державної підтримки розвитку сільських територій / М.П. Талавира. – К.: Вид-во НАУ, 2008. – 384 с.
4. Рідей Н.М. Структурні складові та організаційні особливості сільських територій / Н.М. Рідей, Ю.А. Кучеренко // Агроекологічний журнал. – 2015. – № 2. – С. 12-20.
5. Павлов О.І. Регіональні особливості розвитку сільських територій України / О.І. Павлов // Регіональна економіка. – 2013. – № 4. – С. 16-23.
6. Терещенко В.К. Перспективні напрями соціально-економічного розвитку сільських територій / В.К. Терещенко, Н.В. Морозюк // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. – К., 2011. – Вип. 163, ч. 1. – С. 10-13.
7. Саблук Г.І. Оцінка стану демографічної ситуації на сільських територіях / Г.І. Саблук // Економіка АПК. – 2015. – № 3 – С. 75-78.
8. Стегней М.І. Сучасні напрями забезпечення сталого розвитку сільських територій: європейський досвід і українські реалії / М.І. Стегней // Актуальні проблеми економіки. – Київ, 2013. – № 3(141). – С. 125-133.
9. Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України: [монографія] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; наук. ред. В.В. Борщевський. – Львів, 2012. – 216 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).
10. Офіційний веб-сайт Спільної Аграрної Політики. Common Agricultural Policy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ecpa.eu>.

УДК 338.43:504

Зіновчук Н.В.

*доктор економічних наук, професор
Житомирського національного агроекологічного університету*

ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА АГРАРНОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ У ФОРМАТІ СУЧАСНИХ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У статті розкрито сутність екологічної безпеки аграрного землекористування. Досліджено офіційні та неофіційні обмеження, що нині найбільш активно впливають на процеси аграрного землекористування. Здійснено аналіз конституційного, екологічного та аграрного законодавства з огляду на їх спрямованість щодо регулювання проблем екологічної безпеки. Продемонстровано механізм впливу неофіційних обмежень на інші інституціональні чинники.

Ключові слова: екологічна безпека, аграрне землекористування, офіційні та неофіційні обмеження.

Зиновчук Н.В. ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ АГРАРНОГО ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ

В статье раскрыта сущность экологической безопасности аграрного земледелия. Исследованы официальные и неофициальные ограничения, наиболее активно влияющие на процессы аграрного землепользования. Осуществлен анализ конституционного, экологического и аграрного законодательства на предмет регулирования проблем экологической безопасности. Продемонстрирован механизм влияния неофициальных ограничений на другие институциональные составляющие.

Ключевые слова: экологическая безопасность, аграрное землепользование, официальные и неофициальные ограничения.

Zinovchuk N.V. ECOLOGICAL SAFETY OF LAND USE AT MODERN INSTITUTIONAL TRANSFORMATIONS

The essence of the ecological safety of the land use in agriculture was defined. The official and unofficial rules which effected on the land use in agriculture actively were studied. The Constitutional, Ecological and Agrarian Laws were analyzed to define the ecological safety regulation. The mechanism of effecting the other institutional components by the official and unofficial rules was shown.

Keywords: ecological safety, land use in agriculture, official and unofficial rules.

Постановка проблеми. Ознакою сучасного суспільного розвитку є зростання пріоритетності загальнолюдських інтересів і цінностей, серед яких домінуючою є екологічна безпека. Осмисленням та пошуком альтернативних, тобто безпечних, форм господарювання нині займаються як науковці, так і практики. Зрозуміло, що досягнення безпеки є ідеальним устремлінням, оскільки функціонування існуючих економічних систем зумовлює постійне продукування загроз різного характеру. Проте визначення перспективи або можливостей наближення до такої мети, як забезпечення екологічних систем та людей є цілком реальним.

Діяльність підприємств практично всіх галузей національної економіки здійснює значний вплив на

об'єкти довкілля та створює екологічні загрози для здоров'я людей. Особливістю сільського господарства є те, що воно не тільки безпосередньо є дотичним до виникнення екологічних проблем, але, водночас, відчуває негативний екологічний вплив з боку інших галузей, і особливо тих, що належать до промислового сектора. Земля як складова екосистем абсорбує, акумулює та залучає до геобіологічних циклів надзвичайно велику кількість хімічних речовин, що надходять до ґрунтів, повітря та води у процесі сільськогосподарського виробництва та внаслідок викидів і скидів забруднюючих речовин промисловими підприємствами. Мігруючи по харчовим ланцюгам, хімічні забруднювачі, зазвичай, потрапляють

до живих організмів, зокрема людей, загрожуючи їх життєдіяльності. Відтак постає питання якими мають бути суспільні механізми, щоб вони унеможливили виникнення екологічних загроз.

Загальновідомо, що визначальні чинники розвитку суб'єктів господарювання, які складають основу діючих економічних систем, формуються в інституціональному середовищі, що є складною сукупністю різних офіційних та неофіційних обмежень. Саме ці обмеження детермінують вектори, за якими розгортаються сценарії розвитку галузей та їх структурних утворень. Тому логічним буде припущення, що зміна векторів дії тих чи інших чинників інституціонального середовища може сприяти вирішенню проблем, пов'язаних з екологічною безпекою.

Аналіз останніх досліджень та постановка завдання. Науковий доробок з інституціональних засад сучасного суспільства був сформований такими науковцями, як Д. Акерлоф, А. Аузан, О. Уильямсон, Д. Норт, Г. Саймон. Роль інститутів у функціонуванні суспільства як певних груп індивідів, місія держави у підтриманні стабільності існування людей, обмежений раціоналізм та опортуністична поведінка членів суспільства склали предмет їх досліджень. Еколого-економічні аспекти безпеки людини та суспільства досліджувалася багатьма вітчизняними науковцями, зокрема Л. Жаровою, А. Качинським, А. Сухоруковим, Е. Хлобистовим, В. Шмандієм, А. Штангрет. Ідентифікацію та аналіз джерел небезпеки в сільському господарстві здійснювали Л. Моклячук, П. Надточій, В. Патица, О. Тараріка, В. Черніков. Однак існуючі дослідження стосовно екологічної безпеки аграрного землекористування не дають повної уяви про те, наскільки екологічнобезпечним є виробництво сільськогосподарської продукції, який характер мають екологічні загрози і в який спосіб вони є дотичними до економічних і соціальних проблем, зумовлених функціонуванням аграрної галузі країни. Безпека життєдіяльності населення сільських територій та стан здоров'я споживачів вітчизняних продуктів харчування, особливості сільськогосподарських технологій, що передбачають інтенсивне використання засобів хімізації, та діючі законодавчі норми не ув'язувалися в єдине коло взаємообумовлених проблем. Тому окремого дослідження потребують питання щодо можливостей використання інституціональних чинників для вирішення проблем екологічної безпеки у сільському господарстві, зокрема аграрному землекористуванні.

Мета, об'єкт та методика досліджень. Метою даного дослідження є розроблення концептуального підходу до вивчення проблем екологічної безпеки у сільському господарстві з огляду на сучасні інституціональні трансформації. Об'єктом дослідження є процеси, що визначають вектор дії окремих інституціональних чинників, що можуть впливати на формування екологічнобезпечного землекористування в сільському господарстві. У процесі дослідження використано: абстрактно-логічний метод (для вивчення дії неофіційних обмежень та їх взаємозв'язків); метод елементарно-теоретичного аналізу і синтезу (для аналізу конституційного, екологічного та аграрного законодавства щодо регулювання суспільних відносин з метою встановлення екологічної безпеки у аграрному землекористуванні). Теоретичне обґрунтування здійснено на засадах економіки природокористування та інституціональної економіки.

Результати досліджень. Сучасне аграрне землекористування продукує низку екологічних загроз. Відбувається значне посилення процесів забруд-

нення, виснаження та деградація земель, а саме зниження вмісту гумусу, підвищення в них вмісту важких металів та інших хімічних речовин, що можуть спричиняти небезпечний вплив на живі організми, зокрема на людину. Типовими явищами стають поширення хвороб тварин і птиці через введення до їх раціону біологічних добавок (стероїдів та інших гормональних препаратів для стимулювання збільшення ваги). Внаслідок зазначених процесів якість сільськогосподарської продукції погіршується, а природно-ресурсний потенціал аграрного виробництва у країні втрачає свої відновлювальні та відтворювальні можливості.

Особливо критичними є загрози, що виникають внаслідок застосування пестицидів та мінеральних добрив, тому що ці загрози є постійно існуючими та прихованими. Застосування будь-яких пестицидів зумовлює той чи інший ступінь хімічного забруднення. Небезпеку застосування пестицидів пов'язують з їх високою токсичністю, кумулятивною дією та стійкістю у навколишньому природному середовищі, а також здатністю забруднювати ґрунти, воду, повітря, змінювати біологічні цикли в агро-системах, негативно впливати на ґрунтову мікробіоту, накопичуватися і знищувати живі організми, потрапляти по харчовим ланцюгам до організму людини, спричиняючи гострі та хронічні отруєння або летальні випадки. Логічним буде припущення, що суспільство має реагувати в той чи інший спосіб на загрози, що продукуються у процесі використання хімічних засобів у сільському господарстві. Оскільки основними агентами, що вносять пестициди та мінеральні добрива у ґрунт, є суб'єкти господарювання у сільському господарстві, то важливо з'ясувати, в якій спосіб має бути змінено інституційне середовище, що впливає на їх діяльність.

Інституціональне середовище утворюється під впливом офіційних та неофіційних обмежень, прийнятих суспільством. До офіційних обмежень відносять законодавчі та нормативні акти; права власності, структуру та функцію органів влади та управління. Неофіційними обмеженнями вважають рівень культури та освіти населення, рівень суспільної та індивідуальної свідомості людей, історичні та національні традиції. Інституціональні чинники, що охоплюють різноманітні офіційні та неофіційні обмеження, впливають на суспільно-політичні процеси у країні. Вплив цих чинників на процеси формування і реалізації будь-якої політики (економічної, екологічної, соціальної, галузевої, зокрема аграрної) є неоднозначним та різноплановим. Як правило, стратігічний вектор розвитку подій залежить від комбінацій чинників, які активізувалися на той чи інший момент часу. Оскільки вивчення дії кожного інституціонального чинника не вкладається у формат даного дослідження, тому проаналізуємо лише окремі з них, які, на нашу думку, нині найбільше впливають на процеси, що є дотичними до екологічної безпеки в аграрному землекористуванні.

Одним із таких чинників можна вважати законодавчі та нормативні акти – офіційні обмеження, що регулюють питання компетенції і повноважень державних органів влади й управління та застосування ними регуляторних інструментів. Варто зазначити, що Конституційне та екологічне законодавство України формують норми, що використовуються для обґрунтування законності заходів щодо запобігання або усунення екологічних проблем. У Конституції України закріплено найбільш важливі принципи та форми використання природних ресурсів, задекларовано

екологічні права громадян, встановлено вимоги щодо охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки, визначено повноваження різних державно-правових структур. Зокрема, у ст. 16 Конституції України задекларовано, що обов'язком держави є забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України та подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. У ст. 50 Конституції України визначено право кожного громадянина країни на безпеку для життя і здоров'я довкілля [1].

Законодавчі акти, що діють у сфері еколого-правового регулювання, визначають основні завдання, принципи та механізми забезпечення екологічної безпеки, охорони довкілля та природокористування. Серед нормативних документів у сфері екологічного законодавства виділено блок нормативних актів, що формують *законодавство про екологічну безпеку* (Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», 1990 р.; Закон України «Про правовий режим територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської аварії», 1991 р.; Закон України «Про відходи», 1998 р. тощо).

Аналіз законодавчих актів, що регулюють екологічні відносини в аграрній сфері, дає підставу стверджувати, що окремі закони і постанови також містять положення, які спрямовані на забезпечення екологічної безпеки. Зокрема, вони визначають вимоги щодо:

- охорони довкілля від забруднення мінеральними добривами та хімічними засобами захисту рослин (ст. 52 Закону України «Про охорону навколишнього середовища», ст. 20 Закону України «Про охорону атмосферного повітря», ст. 43-44 Закону України «Про тваринний світ», ст. 12 Закону України «Про надзвичайні екологічні ситуації», ст. 9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», п. 8 Постанови КМУ «Про порядок визначення розмірів природоохоронних зон та режим ведення господарської діяльності в них»);

- охорони, якості та використання сільськогосподарських угідь (ст. 164-168, ст. 169-172 Земельного Кодексу України, ст. 5 Закону України «Про екологічну мережу України»);

- безпеки продуктів харчування та сільськогосподарської сировини (ст. 13 Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», ст. 16 Закону України «Про захист людини від іонізуючих випромінювань»).

Відтак можна стверджувати, що Конституційне, екологічне й аграрне законодавство регулює суспільні відносини, які пов'язані з такими важливими екологічними проблемами як забруднення довкілля, охорона й використання земельних ресурсів та якість продуктів харчування. Зрозуміло, що наведені законодавчі акти охоплюють лише окремі аспекти певних екологічних проблем, але в цілому передбачені в них норми спрямовані на зменшення екологічних загроз. Водночас варто зауважити, що реальні процеси, які відбуваються у сільському господарстві, свідчать про високі рівні забруднення залишками пестицидів та мінеральних добрив об'єктів довкілля та про постійно існуючі екологічні загрози здоров'ю як сільського населення, так і споживачів вітчизняних продуктів харчування.

Пояснюючи дану ситуацію, можна шукати причини у діючому законодавстві, тим більше, що прогалини у ньому дійсно існують, насамперед такі як відокремлення процесу правового нормування соціально-економічних і екологічних правовідносин. Проте, на нашу думку, пояснення таких ситуацій полягає у площині неофіційних обмежень,

які достатньо активно впливають на офіційні обмеження, формуючи інституційний простір у необхідному (заданому) напрямі.

Згідно з положеннями інституційної економіки, людина діє у форматі обмеженої раціональності та має схильність до опортуністичної поведінки. Обмежена раціональність формується, коли людина внаслідок випадкових ситуацій встановлює шаблон поведінки та рівень особистих уподобань, якими в подальшому керується, здійснюючи свій вибір. Опортуністичною поведінкою вважається тоді, коли відбувається відступ від норм етики та моралі. Вона може бути притаманною як споживачам, так і виробникам благ. У контексті даного дослідження прикладом опортуністичної поведінки є застосування засобів хімічного захисту рослин з метою збільшення врожайності, а отже прибутків виробниками сільськогосподарської продукції, які не можуть не знати про негативні екологічні впливи на ґрунти, агросистеми, стан здоров'я людини. Опортуністична поведінка виробників має місце, тому що раціональна обмеженість споживачів не дозволяє їм замислитися над тим, наскільки екологічно безпечною є продукти харчування, які вони купують. Варто зазначити, що раціональна обмеженість та опортуністична поведінка мають свої історичні витоки з того періоду, коли було зруйновано традиції та звичаїв селян-власників, що ґрунтувалися на деонтологічних засадах ведення землеробства.

Також важливо зазначити, що ефекти від впливу офіційних обмежень можуть накладатися на ефекти від дій неофіційних обмежень, утворюючи синергетичні ефекти, які позначаються на соціально-політичних процесах в країні. Відомо, що законодавчі акти приймаються під тиском тих груп, які на певний момент часу найбільше впливають на державні структури, що є відповідальними за їх розробку і виконання. В Україні сьогодні лише окремі групи громадян досить чітко усвідомлюють реальну загрозу незворотної деградації екологічних систем, спричинену техногенним типом розвитку національної економіки. Наразі пересічні громадяни України не відчувають гострої необхідності подолання кризового стану довкілля та посилення уваги до екологічної безпеки своєї життєдіяльності. Проблеми виснаження природних ресурсів та забруднення довкілля не є першочерговими для більшої частини українського суспільства.

Іншим інституціональним чинником, що може впливати на суспільні процеси, дотичні до забезпечення екологічної безпеки в аграрному землекористуванні, є права власності, зокрема на природні ресурси. Право власності передбачає визначення повноважень і обов'язків власників, їх привілеїв та обмежень при використанні ресурсів. Права власності можуть надаватися індивідууму, групі індивідуумів (приватна власність), державі (державна власність), спільноті (комунальна власність). Вважається, що існування чітко визначених прав власності сприяє ефективному функціонуванню ринкового механізму, зокрема розподілу ресурсів, дозволяє уникати невдач уряду, використовувати нову інформацію та технології, підтримувати структурні зміни [3, с. 73; 4, с. 25]. Відсутність чітко визначених прав призводить до нерационального використання природних ресурсів, надмірної їх експлуатації, зниження ефективності їх споживання та забруднення [5, с. 91].

Однак, на нашу думку, визначеність структури прав сама по собі ще не вирішує екологічних проблем, пов'язаних із споживанням природних ресурсів та не убезпечує від виникнення екологічних загроз. Виділення земельних ресурсів у приватне володіння не

забезпечує автоматичного відтворення етично-моральних норм і екологічної свідомості щодо використання землі. Такі норми створюються суспільством і передаються з покоління у покоління впродовж століть. Підтвердженням таких висновків може слугувати фактичний процес використання земельних ресурсів у сільському господарстві України, що розпочався у 1991 р. і триває дотепер. До початку земельної реформи усі земельні ресурси в Україні знаходилися у загальнонародній власності, а право розпоряджатися земельними ресурсами належало Верховній Раді України. Фактично це означало, що власником і розпорядником земельних ресурсів була держава в особі уповноважених органів. Земельні ресурси були суспільним благом, надання і використання якого контролювала держава. Однак, незважаючи на державний контроль за використанням земельних ресурсів у сільському господарстві, рівень забрудненості та виснаженості земельних ресурсів наближався навіть на той період часу до критичних меж.

Після проведення земельної реформи в Україні приватними власниками земель сільськогосподарського призначення стали понад 19 млн громадян (2, с. 25). Варто зазначити, що обсяг права користування земельною ділянкою є обмеженим і зумовлюється її цільовим призначенням. Тому 90% розпайованих земель були здані їх власниками в оренду новим агроформуванням, діяльність яких заснована на короткостроковій оренді й спрямована на отримання максимальних прибутків. Згідно зі ст. 15 Закону України «Про оренду землі» (1998 р.), власники землі мають право вимагати від орендаря дотримання екологічної безпеки землекористування та збереження родючості ґрунтів, тому що однією з істотних умов договору оренди земельної ділянки, відсутність якої є підставою для анулювання договору, визначено умови збереження стану об'єкта оренди – земельної ділянки. Але жоден із землевласників не звернувся до суду з приводу невиконання умов договору оренди через хімічне забруднення належної йому земельної ділянки.

Пояснення того, що офіційні обмеження – законодавчі норми та права власності – не спрацьовують належним чином, знову потрібно шукати у площині

неофіційних обмежень. Низький рівень екологічної свідомості, непоінформованість щодо агротехнологічних особливостей, які застосовуються агрохолдингами, незнання своїх прав як орендарів та інших існуючих законодавчих норм, байдужість до своєї землі, розрив зв'язку між поколіннями селян, що виключає трансфер сільськогосподарського досвіду, навичок та сільських традицій – усі ці чинники гальмують і не сприяють створенню та функціонуванню механізмів, що запускають у дію офіційні обмеження.

Висновки. Екологічна безпека є однією із пріоритетних цінностей сучасного суспільства, розвиток якого здійснюється під впливом певних інституціональних чинників. Офіційні обмеження, насамперед законодавчі норми та права власності, регламентують суспільні відносини та спрямовують їх на захист довкілля та убезпечення від екологічних загроз. Однак існування неофіційних обмежень, що формуються під впливом економічно раціональної поведінки людей, унеможливають забезпечення екологічної безпеки, яка гарантується офіційними обмеженнями. Подальші дослідження доцільно спрямовувати на з'ясування тих вихідних умов, за яких буде можливою зміна опортуністичної поведінки суб'єктів господарювання, еволюція сучасних аграрних традицій, підвищення рівня екологічної свідомості пересічних громадян.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Конституція України. – К.: Велес, 2007. – 48 с.
2. Новаковський Л.Я. Земля – основне національне багатство України // Довідник з землеустрою / за ред. Л.Я. Новаковського. – К.: Аграрна наука, 2015. – С. 14-28.
3. Титенберг Т. Экономика природопользования и охрана окружающей среды. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 591 с.
4. Miranowski, John A. and Gerald A. Carlson. 1993. «Agriculture Resource Economics: an Overview». Agricultural and Environmental Resource Economics. Edited by Gerald A. Carlson, David Zilberman and John A. Miranowski. New York, N.Y.: Oxford University Press. – P. 3-27.
5. Young, M.D. 1992. Sustainable Investment and Resource Use: Equity, Environmental Integrity, and Economic Efficiency. Man and Biosphere Series: V.9. New Jersey, USA: The Parthenon Publishing Group Inc.